

РЕЦЕНЗІЇ

DOI: 10.31475/fil.dys.2020.10.30

ЛЮДМИЛА МАРЧУК,

*доктор філологічних наук, професор
(м. Кам'янець-Подільський)*

Лінгвокультурний простір української нації XIX століття

(Рецензія на монографію: Сукаленко Т. М. Лінгвокультурні типажі в українській художній літературі XIX ст.: [моногр.]. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. 676 с.)

Лінгвокультурологія – це філологічна наука, яка досліджує різні способи подання знань про світ носіїв тієї чи тієї мови через репрезентацію мовних одиниць різних рівнів, аналіз мовної діяльності, мовної поведінки, дискурсу, що має дозволити дати такий опис цих об'єктів, який у всій повноті розкривав би значення аналізованих одиниць, його відтінки, конотації та асоціації, що відображають свідомість носіїв мови.

Через різноманіття мовних функцій у лінгвістиці розвиваються дослідження різного типу, оскільки мовні явища аналізують крізь призму комунікації, через звернення до соціо- та психолінгвістичних чинників, прагматичного аспекту тощо.

Проблема лінгвокультурології перебувала у фокусі студій багатьох дослідників. Помітний внесок у лінгвістичну теорію культурно-ситуативних моделей внесли Л. Вітгенштейн, Г. Гійом, В. фон Гумбольдт, О. Потебня. До вивчення парадигми, що виражає поєднання лінгвістики та культури *мова – людина – культура*, зверталися і сучасні мовознавці (Н. Арутюнова, А. Вежбицька, В. Жайворонок, О. Селіванова, Н. Сологуб, Л. Ставицька та ін.).

Проте в українській лінгвокультурології типажам присвячено незначну кількість праць, переважна більшість із них описує типажі з іспанської, французької, британської, англійської, німецької дійсності (К. Ахтирська, О. Бондарчук, І. Бордуляк, О. Демиденко, О. Дорошенко, О. Дубчак, А. Леонова, А. Марчишина, А. Русакова, Є. Санченко, М. Стуліна, М. Сулова та ін.). Опису власне українських типажів присвячено лише окремі статті, зокрема, дослідження Н. Коч щодо культурологічно значущого ретротипажу українського

національного дискурсу – [українського] козака. Це дає змогу стверджувати, що проблематика, пов'язана з описом ЛТ, в українському мовознавстві перебуває на етапі зародження, тому існує відчутна потреба у фундаментальних розвідках, в яких би цілісно описувалися лінгвокультурні типажі, з'ясовувалися критерії, на основі яких побудовані зазначені моделі. Це визначає актуальність роботи Т. Сукаленко й важливість її для українознавчих досліджень, зокрема в галузі лінгвокультурології та комунікативної лінгвістики. Обґрунтування вибору теми дослідження зумовлено потребою формування й розвитку української школи вивчення лінгвокультурних типажів.

Монографія Тетяни Сукаленко відповідає сучасним підходам до студіювання мовних явищ, оскільки враховує параметри як традиційної, так і нової лінгвістичної парадигми.

Авторка чітко визначила мету, об'єкт і предмет дослідження, новизна якого полягає у самій постановці проблеми. Репрезентована робота є важливою спробою комплексно інвентаризувати уперше в українському мовознавстві на основі оригінальної методики лінгвокультурні типажі з соціальною домінантою («чиновник», «пан», «панич», «пані», «панна», «селянин», «робітник», «студент», «священник», «москаль-солдат») і лінгвокультурні типажі з етнічною домінантою («козак», «лях / поляк», «жид», «циган») на матеріалі українського художнього дискурсу ХІХ ст. Дослідниця сформулила підходи до діахронічного опису типажів; окреслила і проаналізувала моделі, що виражають намір мовця виділити певний об'єкт; виявила маркери відношення ідентифікації.

Тетяна Сукаленко використовує *лінгвістичні* методи, адекватні меті та завданням, які поставлені в роботі, а саме: описовий метод (для способу фіксації мовних явищ, опису інформаційно-поняттєвих та інтерпретаційних складників досліджуваних типажів), етимологічний і компонентний аналіз (для розкриття інтерпретаційної зони специфічного різновиду концептів), концептуальний аналіз (для опису лінгвокультурного типажу як специфічного різновиду концептів), метод фреймового аналізу (для вивчення художнього дискурсу, пояснення мовних явищ з позиції когнітивного аналізу).

Мовознавиця проаналізувала основні напрямки наукового осмислення поняття «лінгвокультурологія» в сучасній парадигмі лінгвофілософського знання, аксіологічні та ціннісні домінанти у вивченні лінгвокультурних типажів; виокремила принципи виділення й опису ЛТ; розглянула художній дискурс як сферу актуалізації ЛТ,

представила методику опису ЛТ, зокрема обґрунтувала доцільність використання у монографії поняття *фрейм*, та визначила поняттєво-термінологічний апарат дослідження.

Обґрутовуючи свій погляд на досліджуваний об'єкт, авторка з'ясовує значення понять «особистість», «мовна особистість», «лінгвокультурний типаж», «модельна особистість», обґрунтовує поняття мовної особистостів контексті лінгвокультурології і тлумачить її як ЛТ, комунікативну поведінку якого регулюють ціннісні пріоритети, стереотипи та архетипи.

Подаючи різні погляди вчених на поняття *концепту*, авторка цілком слушно, узагальнюючи погляди інших науковців, окреслює критерії їх виділення та основні етапи розвитку. Тетяна Сукаленко цілковито погоджується із твердженням В. Карасика та О. Дмитрієвої про те, що ЛТ (лінгвокультурний типаж) є особливим типом лінгвокультурних концептів, найважливіші характеристики якого полягають у типізованості особистості, її значущості для певної лінгвокультури.

Авторка, аналізуючи ЛТ, звернула увагу на поняттєві, образно-перцептивні, оцінні, ціннісні характеристики, намагалася досягнути концептосферу носіїв своєї або іншої культури, визначати орієнтири їхньої поведінки.

Також Т. Сукаленко акцентує увагу на тому, що критерієм визначення ціннісних характеристик ЛТ має бути не лише словникова дефініція, а й самооцінка персонажа, оцінне ставлення до нього інших персонажів, описане в творах українських класиків ХІХ ст.

Мова в монографії йде про гендерні характеристики лінгвокультурних типажів, оскільки гендер є соціокультурною категорією, що відбиває сукупність соціальних та культурних норм, очікувань, уявлень, які асоціюють з особами чоловічої або жіночої статі в певному суспільстві. Дослідниця відзначає, що потреба у висловлюваннях гендерної характеристики ЛТ (маскулінної, фемінної та нейтральної, а також прямої та асоціативної) є обов'язковою.

До прямих маскулінних типажів в українському ХД ХІХ ст. авторка відносить такі: «чиновник», «пан», «панич», «селянин», «робітник», «студент», «священник», «москаль-солдат», «козак», «лях / поляк», «жид», «циган». Щодо прямих фемінних типажів, то це – «пані», «панна», «селянка», «козачка», «московка», «робітниця», «жидівка», «циганка». Тетяна Сукаленко у ХД ХІХ ст. виділяє гендерно марковані протиставлення ЛТ за статтю: *робітниця – робітник, селянка – селянин, чиновниця – чиновник, козачка – козак, жидівка – жид*,

циганка – *циган*; за функційними розбіжностями: *священник* – *матушка*; за соціальними ознаками: *селянин* – *селянка*; *робітник* – *робітниця*; *пан* – *пані*; *кріпак* – *кріпачка*; *козак* – *козачка*. Проте текстовий матеріал дозволив авторці виокремити лише чотири гендерно симетричні типи – «пан» та «пані», «панна» і «паніч». Всі інші жіночі ЛТ, такі як *циганка*, *селянка*, *козачка*, *робітниця*, *жидівка*, *чиновниця* та ін. у ХД письменників підросійської та південноукраїнської України представлені побіжно, а отже, цілком закономірно, що виокремлення їх як фемінних пар до аналізованих маскулінних типажів не має фактичного підґрунтя.

У монографії Т. Сукаленко послуговується термінами ЛТ з соціальною домінантою і ЛТ з етнічною домінантою. До основних критеріїв виділення ЛТ авторка відносить такі, яким притаманні ознаки: соціальний клас, територіальна ознака, подієва ознака, етнокультурна унікальність, трансформованість, пізнаваність, асоціативність, хрестоматійність, знаковість (символічність), яскравість, типовість, прецедентність.

Цілком слушно авторка пояснює звернення до художнього дискурсу як до сфери актуалізації ЛТ та описує спеціальні дослідницькі процедури, якими послуговується у тексті, звертає особливу увагу на метод фреймового аналізу. Вибір цього методу пов'язаний із тим, що він має міжпредметний характер і дає змогу пояснити мовні явища з позиції когнітивного аналізу.

Авторка в монографії репрезентувала ситуацію, що склалася з українськими землями, та поділом їх між двома імперіями. Така роз'єднаність українських земель позначилася на особливостях національно-мовної та культурної ситуації в різних частинах України.

Дослідниця аналізує дані 1897 року перепису населення українських земель, що належали Росії та Австро-Угорщині, за такими ознаками: мовно-етнічні характеристики; релігійні характеристики; станові характеристики. Репрезентовані дані дають багатий матеріал для розуміння мовних процесів, які відбувалися в підросійській Україні. Авторка висновковує: для всіх губерній характерна спільна тенденція, яка полягала в тому, що частка українців-селян була більша за частку українців-містян. Більшість росіян мешкала в містах, меншість – у селах. Оскільки частка сільського населення була більшою, то й українське населення підросійської України складало в середньому 80 % населення. Ознака, за якою відбувалась ідентифікація – відповідь на питання про рідну мову.

Дослідниця твердить, що «дані перепису населення дозволяють

констатувати, що переважно в усіх губерніях використовувалась українська мова, був також зафіксований і невеликий відсоток інших мов. Як свідчать дані перепису, кожен регіон мав свої особливості щодо кількості носіїв інших мов» – в основному російської, білоруської та єврейської (їдиш).

Тетяна Сукаленко зазначає, що у всіх дев'яти губерніях підросійської України переважна більшість населення була православною. Усі інші конфесії були малочисельними, очевидно, це й зумовило відсутність літературних сюжетів, які описували б конфесійні протиріччя. Лінгвокультурний типаж «священник», поява якого пов'язана з описом інших морально-етичних проблем, представлений в роботі через фрейм «Релігійні характеристики». Також Т. Сукаленко аналізує ЛТ підросійської України у творах художньої літератури ХІХ ст., а саме: *чиновник, пан, панич, пані, панна, селянин, робітник, студент, священник, москаль-солдат, козак, лях / поляк, жид, циган*.

Щодо півдавстрійської України, то частка українського населення була меншою, ніж у підросійській, крім українців, там проживала значна кількість поляків, угорців, євреїв. У творах художньої літератури ХІХ ст. півдавстрійської України дисертантка виділила та описала ті ж літературні типажі, що і в творах письменників підросійської України – 10 ЛТ із соціальною домінантою і 4 ЛТ з етнічною домінантою.

Заслуговує на позитивну оцінку подання авторкою таких складників опису ЛТ, як фрейми «Зовнішні характеристики», «Освітні характеристики», «Мовні та релігійні характеристики», наявність альтернативи і набір ідентифікаторів – слотів.

Детально в художньому дискурсі ХІХ ст. виписана мовна характеристика типу «чиновник». Зображено два типи чиновників: перший – найнижчий – пише папери російською мовою, але активно спілкується українською, тобто україномовний; другий тип – який втратив зв'язок з рідною мовою і послуговується російською. Авторка наводить приклади з церковною лексикою, термінами бюрократичного спрямування, канцеляризмами, численними росіянізмами в мові чиновника, описує моральні характеристики ЛТ та визначає оцінку, яку отримують ЛТ у текстах. Т.Сукаленко моделює ЛТ на основі загальнолюдських, станово-класових, сімейних та індивідуально-особистісних цінностей, описує зв'язки між лінгвокультурними типажми. Отже, у художньому дискурсі ХІХ ст. описані чиновники за чинами: *канцелярські чиновники, судові чиновники, поштові чиновники, поліцейські чиновники, дрібні чиновники*.

Канцелярські чиновники поділялися на такі підгрупи: *канцелярист, секретар, реєстратор, столоначальник, письмоводитель, секретар, писар*. Є згадка в літературі XIX ст. про судових чиновників – *суддю, підсудків, писаря в земському суді, секретаря суду* тощо. Акцентується увага на внутрішніх моральних характеристиках, оскільки провідними рисами судових чиновників XIX ст. були схильність до доносів, хабарництво. У відносинах між чиновниками і селянами відбито особливості стосунків старшого і прохача (прохання, пов'язані з юридичною допомогою). У цій опозиції «чиновник» не пасивний, він активно пропонує незаконні послуги. У творах піддавстрійських письменників XIX ст. зацентровано увагу на поштових чиновниках, які є учасниками виборів, політичного життя. Такі контексти в підросійській літературі відсутні. У художній літературі представлені поліцейські чиновники: *справник, пристав, городничий, комісар, поліцейський чиновник (становий)*.

Авторка ідентифікує за подібними фреймами і слотами інші ЛТ. Наприклад, відповідно до соціального й майнового стану проводить опис внутрішнього світу дрібних поміщиків і дворян, що виявляє загальнолюдські й індивідуально-особистісні вектори цінностей та оцінки з позиції тогочасного суспільства, трансформовані кризь призму авторського світобачення.

Тетяною Сукаленко створено модель опису таких ЛТ та встановлено опозиційні протиставлення типажів у художньому дискурсі XIX ст. Авторка приходить до висновку, що важливими в зображенні ЛТ є фрейми «Освітні характеристики» та «Соціальний стан і соціальна поведінка» («козак», «жид»). Фрейм «Місцепроживання» є доволі частотним для ЛТ «козак», «жид», «циган». Фрейм «Релігійні характеристики» є показовим для таких типажів: «козак», «лях / поляк» (воїн), «жид», «циган». Фрейм «Дозвілля» не є релевантним для моделювання ЛТ з етнічною домінантою. Фрейм «Типові заняття» репрезентує більшість аналізованих типажів («козак», «жид», «циган»). Під час аналізу виявились нечастотними для ЛТ з етнічною домінантою фрейми «Соціальні характеристики» («жид»); «Воєнні дії» («козак» і «лях / поляк» (воїн)); «Характерництво», «Побратимство» («козак»); «Уклад циганського життя» («циган»).

Варто відзначити, що монографія Тетяни Сукаленко є завершеною працею, загалом характеризується власною науково виваженою концепцією, чітким змістом, переконливими ілюстраціями.

Заслужують на увагу загальні висновки монографії, в яких авторка детально підрахувала частотність представлення

лінгвокультурних типажів в українських художніх текстах.

Окреслюючи позитивне враження від монографії, висловимо окремі міркування:

- Як показують спостереження, ЛТ за аксіологічною маркованістю зазвичай поділяються на позитивні («селянин», «робітник», «студент», «козак»), амбівалентні («панич», «пані», «панна», «священник», «москаль-солдат», «жид») та негативні («чиновник», «пан», «лях / поляк», «циган»). Цей розподіл відбиває провідні тенденції в оцінці впізнаваних персонажів епохи, однак через суб'єктну зумовленість оцінки завжди можна навести приклади іншого, нетипового, погляду на той чи той типаж. Що стало підставою такої класифікації ЛТ? Чи можна так категорично розмежовувати ЛТ за оцінною характеристикою? Які маркери були застосовані щодо визначення місця лексеми на оцінці?

- У монографії натрапляємо на фразу: «Щодо панів (осіб привілейованого стану) з'являються і позитивні характеристики пана, про що свідчать такі фразеологізми: ризикованість: **чи пан, чи пропав** [ДФСГЖ, с. 280] – «або добитися всього бажаного, або все втратити» [СУМ, т. 6, с. 41]; **сам собі пан** – самодостатня людина [ДФСГЖ, с. 130]; **сам собі пан** – незалежна, вільна у своїх діях, вчинках людина [ФСУМ, кн. 2, с. 779], **сам собі пан** [ДФСГЖ, с. 298] – «бути вільним у своїх діях і вчинках, не залежати ні від кого» [СУМ, т. 6, с. 41]. Виникає запитання щодо того, що є підставою надавати цьому ЛТ позитивного забарвлення саме за допомогою цих прикладів?

Уважаємо, що монографію суттєво доповнив би словник лінгвокультурних типажів, з прикладами, які були досліджені Т. Сукаленко.

Основні здобутки монографічного дослідження, його концептуальні положення, повнота висновків, їх відповідність поставленим меті й завданням, методологічні прийоми є самодостатніми й актуальними, тому можуть бути використані в побудові курсів і спецкурсів із соціолінгвістики та лінгвогендерології, лінгвоконцептології, лінгвокультурології, лінгвоперсонології, лексикології в закладах вищої освіти. Вони також мають цінність і для суміжних галузей гуманітарних знань – історії, культурології, літературознавства, психології, соціології.